

УДК 94(477)«192»(045)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-05

**ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМ ЗЕМЛЕРОБСТВА
В ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАДАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.**

В. В. Калініченко

Харківська державна академія культури

slaventii_75@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8857-265>

Розглянуто питання щодо систем землеробства в доколгоспному селі Наддніпрянської України в 1920-х роках. Досліджено різновиди систем землеробства, простежена їх еволюція в земельних громадах. З'ясовано, що земельні громади мали потенціал щодо поліпшення селянської агрокультури та збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: сільське господарство, селяни, земля, земельна громада.

Рассмотрены вопросы систем земледелия в доколхозной деревне Надднепровской Украины в 1920-х годах. Исследованы разновидности систем земледелия, прослежена их эволюция в земельных обществах. Выявлено, что земельные общества имели потенциал по улучшению крестьянской агрокультуры и увеличение объемов сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьяне, земля, земельное общество.

The problems of farming systems in the pre-kolkhoz village of Naddnipryanshina in the 1920s are considered. Varieties of farming systems are investigated and their evolution in land communities is traced. It was revealed that the land communities had the potential to improve peasant agriculture and increase the volume of agricultural production.

Keywords: agriculture, peasants, land, land community.

Земельна громада (далі земгромада) – поземельно-господарський і соціальний інститут у доколгоспному селі Наддніпрянської України, мала право організувати спільні господарські заходи, встановлювати обов'язкові правила для всіх господарств у царині використання земель громади. Наприкінці 1990-х – початку ХХІ ст. діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі досліджували І.Є. Громенко, В.В. Анісімов, І.В. Кривко, В.В. Бойко [7, с. 31–34]. В. В. Калініченко намагається здійснити комплексне дослідження інституту земельної громади [7].

Сільськогосподарські завдання покладалися на земельну громаду державою та статутом [5, ст. 10, 48, 52, 59, 61, 62; 16, ф. 27, оп. 7, спр. 22, арк. 35–36]. Це надавало земельній громаді значних можливостей у царині селянського рільництва [2, с. 122]. Як зазначалося в матеріалах земельної наради Луганської округи 16 листопада 1926 р., «земельна громада є завершений зразок господарсько-правової організації..., що правочинна здійснювати низку господарських заходів... Діяльність земельної громади у ділянці господарської організації земельної території є першочерговою» [15, ф. Р-243, оп. 1, спр. 528, арк. 33]. У резолюції Всеукраїнської земельної наради по доповіді наркома земельних справ С.К. Луценка 21 березня 1927 р. зазначалося: «Доба розподілу землі закінчилася. Основні функції земельної громади змінюються в напрямку виробничо-господарських завдань з низкою агрокультурних

функцій» [16, ф. 27, оп. 8, спр. 1400, арк. 8]. На загальних зборах земельної громади мали приймати обов'язкові для всіх дворів ухвали про проведення агрокультурних заходів [3, ст. 33].

Рільництво – головна галузь сільського господарства Наддніпрянської України. Земельна громада, як поземельне об'єднання селянських господарств, брала активну участь у цій важливій для селян ділянці роботи. Сільськогосподарські завдання земельної громади почасти покладалися на громаду державою, почасти визначалися самою громадою в її статуті [5, ст. 10, 48, 52, 59, 61, 62; 8, с. 9–11; 16, ф. 27, оп. 7, спр. 22, арк. 35–36]. Земельні громади у 1920-х рр. активно втручалися безпосередньо в процес сільськогосподарського виробництва з метою запобігання виснаженню селянських ґрунтів і пристосування селянських господарств до вимог агрокультури. Вивчення ролі земельної громади в селянському рільництві потрібно розпочинати з аналізу системи землеробства й агрокультури селянського поля.

Система землеробства – історично визначений спосіб установлення співвідношення між заходами і засобами використання земельних, рослинних, агрокліматичних принципів, правил, прийомів, заходів організаційно-економічного, агротехнічного, меліоративного характеру, із використанням землі на певній території та землевпорядкуванням для виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення і підвищення родючості ґрунту за наявних кліматичних умов. У сучасному світі одночасно в різних регіонах функціонує велика кількість систем землеробства. Система землеробства вміщує сукупність систем організації території і здійснення виробничого процесу вирощування рослинної продукції за такими провідними ланками, як сівозміна, система обробітку ґрунту, система удобрення, захисту рослин, система насінництва, система машин і знарядь та ін. Системи землеробства змінювалися залежно від розвитку продуктивних сил. Сучасні дослідники виділяють такі системи землеробства: примітивна (перелогова та підсічна), екстенсивна (трипільна, травопільна, зерново-трав'яна), інтенсивна (плодозмінна, паро-просапна, зерново-просапна, просапна) [4, с. 384].

Отже, системи землеробства відрізняються одна від одної інтенсивністю використання земельних угідь, що проявляється в таких зовнішніх організаційних ознаках господарства, як характер використання ріллі (пар, толока, переліг, посіви) і розподіл посівної площі між різними культурами (озимі та ярові зернові, просапні, сіяні трави тощо). На практиці ж організаційні ознаки переплітаються в різних комбінаціях, тому виділяти в чистому вигляді ту або іншу систему землеробства складно.

Ця обставина і викликала розбіжності в системах класифікації. У XIX – на початку XX ст. у селянських господарствах панувало класичне трипільля для вирощування виключно зернових культур. На коренеплідні, технічні культури відводили окрему частину поля, розташовану в безпосередній близькості до осель. На Київщині, зокрема, все орне поле ділилось на три частини з такою умовою, що парове поле («толока») залишалось для громадського випасу худоби. Аналогічний спосіб користування орними площами був на Черкащині, Кіровоградщині та в інших регіонах. Здебільшого в тому чи іншому селі чи в певному регіоні з подібними природно-кліматичними умовами переважала якась одна сівозміна парової системи землеробства. Так, на Полтавщині в 1900 р. зафіксовано 66% селянських господарств з трипільною і 20% – з однопільною системою [4, с. 389]. У 1920-х рр. стало поширеним у земельних громадах Наддніпрянської України таке явище, як рябопільля. Суть його полягає в тому, що селяни рік у рік на тих самих площах сіяли зернові без певної сівозміни, без парового клину, по стерні. Серед дослідників немає єдиної точки зору про виникнення рябопільля й до якої системи землеробства належить такий спосіб використання ріллі (одні дослідники вважали, що рябопільля виникло з трипільля через поступове скорочення парового клину, інші – дотримувалися точки зору, що рябопільля – це нащадок перелогової системи [13]).

На нашу думку, рябопільля в різних регіонах Наддніпрянської України виникло на основі різних систем землеробства. На Поліссі воно виникло поступово з підсічної системи; у

Лісостепу – внаслідок зменшення питомої ваги пару при трипільлі. Оскільки пар у селянському господарстві при трипільлі відігравав роль пасовиська для худоби (толоки), то селяни називали такий процес скорочення площі пару «ламання толоки». Ламання толоки в земельних громадах Наддніпрянської України було поширеним явищем у 1920-х рр. У Степу рябопільля виникло в ході розорювання перелогів. У земельних громадах багатоземельних південно-східних округ Наддніпрянської України цей процес ще не завершився в 1920-х рр.

Таким чином, рябопільля походить від різних систем землеробства, а тому його можна виокремити в самостійну систему. У тих земельних громадах Степу, де зберігалися у великій кількості перелоги, а процес переходу до рябопільля не завершився, слід виділити систему, перехідну від перелогової до рябопільної. Водночас, і при трипільлі, і при рябопільлі в земельних громадах сіяли просапні культури й трави, що витісняли толоку і зернові, реформуючи старі системи в напрямі поліпшеної просапної або травопільної систем землеробства. Тому пропонуємо для аналізу еволюції систем землеробства в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. таку класифікацію: перехідну від перелогової до рябопільної систему; рябопільну систему; парову трипільну систему; поліпшену просапну систему; поліпшену травопільну систему.

Перехідна від перелогової до рябопільної системи землеробства характеризується тим, що при ній не менше 10–15% ріллі було під багатолітніми перелогами, які або косили, або використовували як толоку. Решту ріллі щороку орали й засіювали, зазвичай, зерновими культурами, до повного виснаження землі. Потім ділянку закидали, вона поступово заростала травою, а натомість розорювали переліг.

При рябопільлі всю землю засіювали без певного чергування культур. Але в такому чистому вигляді рябопільля в земельних громадах у 1920-х рр. майже не збереглося. Щоб підтримувати родючість ґрунту і мати пасовисько для худоби, земельні громади Наддніпрянської України все ж залишали до 15% ріллі під толокою.

При паровій трипільній системі всю землю розорювали щороку, але частину земельні громади залишали під паром (толокою), а решту засіювали. Згідно з класичним трипільлям треба було, щоб під паром перебувало не менше 1/3 ріллі. Але на практиці класичне трипільля в земельних громадах зустрічалося рідко. Зазвичай, селяни мали під паром 15–30% ріллі. У тих громадах, де пару було менше 15%, трипільля перетворювалося на рябопільля.

Ознака поліпшеної просапної або травопільної системи – це наявність обов'язкового просапного або трав'яного клину в сівозміні, – не менше 25% ріллі [7, с. 206].

Користуючись наведеними ознаками, простежимо еволюцію систем землеробства в земельних громадах Наддніпрянської України у 1917–1930 рр. Залежно від ознак, за якими можна було встановити наявність певної системи землеробства, НКЗС УСРР поділив територію республіки на сім сільськогосподарських районів [9, с. 8–10]. Але на Волинському Поліссі (Коростенська округа) був виявлений у земельних громадах район рябопільля, не зафіксований спеціалістами Наркомзему, тому довелось І-й район, за класифікацією Наркомзему, поділити на два підрайони – І-а та І-б, щоб зберегти ту нумерацію районів, котра набула поширення в джерелах і спеціальній літературі, і не викликати непорозумінь [7, с. 207].

Таким чином, у 1917–1930 рр. у Наддніпрянській Україні були виділені такі сільськогосподарські райони: І-а – Поліський правобережний паровий; І-б – Поліський правобережний рябопільний; II – Поліський лівобережний паровий; III – Правобережний лісостеповий паровий; IV – Лівобережний лісостеповий паровий; V – Лівобережний лісостеповий рябопільний; VI – Степовий рябопільний; VII – Степовий перехідний від перелогового до рябопільного. У районах І-а, II, III, IV переважала парова трипільна система рільництва. Станом на 1916 р., вона охоплювала 34% селянських земель у Наддніпрянській Україні [7, с. 208]. Рябопільна система рільництва станом на 1916 р. охоплювала 40,3% селянських земель, передусім в районах І-б, V, VI [9, с. 9–10; 12, с. 160–261]. Перехідна від

перелогового до рябопільного система охоплювала в 1916 р. 25,7% площі селянських земель і переважала в земельних громадах Катеринославської губернії (VII район) [7, с. 208].

Попит на цукровий буряк, картоплю, коноплі, льон, хміль, продукти тваринництва в умовах ринкової економіки змушував селян ламати толоку, заводити просапні культури, сіяні трави. Так, у надрах трипілля і рябопільля з'явилися умови для появи нових поліпшених систем землеробства, поки що у вигляді елементів, а не панівної системи. Найбільший прогрес у цій справі спостерігався в земельних громадах III-го Правобережного лісостепового району, де просапні займали 12,7% селянських посівів. Тут були розміщені у великій кількості цукрові заводи, і селяни, маючи постійний і стабільний збут, сіяли цукровий буряк. Але питома вага просапних культур ще не була великою, що не дозволило оформити в сівозміні четвертий просапний клин. Сіяні трави теж посідали скромне місце в посівах й у жодній громаді не перевищували 5% посівних площ, що означало зародковий стан травосіяння в селянських господарствах [12, с. 160–261].

За 1917–1922 рр. у землеробстві в Наддніпрянській Україні сталися негативні зміни. Так, у сільськогосподарських районах I-а, II, III, IV питома вага трипілля зросла з 34% у 1916 р. до 42% у 1922 р. [7, с. 209] Причиною такого стану став загальний занепад сільського господарства, викликаний громадянською війною та політикою «воєнного комунізму». У тих громадах, де до 1917 р. селяни скорочували площу толоки і збільшували посіви, у 1917–1921 рр. спостерігався зворотний процес, що і призвело до поширення трипілля. Порівняння даних за 1916 р. і 1921–1922 рр. ілюструє, що в земельних громадах сільськогосподарського району I-б (Поліський рябопільний район) питома вага просапного клину дещо збільшилася за рахунок збільшення площі під картоплею [7, с. 523–524]. Це і не дивно, оскільки на півночі Волинського Полісся селяни в дореволюційний час завжди прикупували хліб в інших районах, бо власного хліба не вистачало і до Різдва. А оскільки в умовах громадянської війни і політики «воєнного комунізму» не можна було вільно купити хліба, то селяни розширювали площі під іншою продовольчою культурою – картоплею, яка добре родила на піскуватих ґрунтах Полісся. У III-му Правобережному лісостеповому районі, навпаки, питома вага під просапними культурами в громадах за 1917–1921 рр. зменшилася. І це явище не випадкове, оскільки занепадала цукрова промисловість і в громадах різко скоротилися площі під головною просапною культурою в цьому районі – цукровим буряком. У IV–VII районах за 1917–1921 рр. площа під просапними культурами в громадах збільшилася, особливо в Степу. Але це явище теж ніяк не свідчить про зрушення в напрямку поліпшених систем землеробства. Селяни навесні 1921 р. збільшили посіви посухостійких культур – соняшника і кукурудзи у зв'язку із посухою. Структура ріллі в громадах теж свідчить, що райони I-а, II, III, IV залишалися трипільними. У цих районах пар і толока в громадах становили 23,3–31% ріллі, що є однією з характерних ознак трипілля. Окрім того, озимі посіви в громадах займали до 1/2 посівної площі, як це завжди буває при трипільлі (інша половина – ярові посіви). Громади в районах I-б, V, VI залишалися типово рябопільними. Толоки та пару там було лише 8,8–14,2% ріллі, а зернові становили 83,6–93,3% площі посівів, що характерно для рябопільля. Громади в VII районі залишалися з перехідною від перелогової до рябопільної системи, на що вказує підвищений відсоток перелогів порівняно з іншими районами. Частина перелогів VII району селяни не косили, а використовували як толоку, тому під час обстеження 1922 р. їх зарахували до розряду «пар і толока» [7, с. 210].

Отже, у буремні 1917–1922 рр. селяни розширили екстенсивні системи землеробства, а прогресивні тенденції, що спостерігалися в селянських господарствах у попередні роки, припинилися [7, с. 523–524].

У роки непу відродилися прогресивні тенденції в землеробстві – екстенсивні системи в земельних громадах почали поступово витіснятися інтенсивними. Площа, зайнята трипіллям, скорочувалася. Якщо в 1921–1922 рр. вона складала 42% сільськогосподарських площ земельних громад Наддніпрянської України, то в 1926 р. – 38,4%. За ці роки в громадах

збільшилася площа під просапними культурами: на Поліссі, у першу чергу, під картоплею; у Лісостепу – під цукровим буряком; у Степу – під соняшником і кукурудзою. Особливо великий лан під просапними культурами був у III Правобережному лісостеповому районі. Там просапні займали в 1926 р. 17,8% площ, проти 12% у 1921 р. і 12,7% у 1916 р. [7, с. 210] Таким чином, трипілья в земельних громадах поступово замінювалося поліпшеною просапною системою землеробства. Помітно, що в районах, зі стабільним збутом просапних культур цей процес відбувався швидше. Селяни в земельних громадах не тільки досягли дореволюційного рівня агрокультури, але й до кінця 1920-х рр. перевищили його [7, с. 523, 525]. Так, дані за 1929 р. свідчать, що площа під просапними культурами становила в земельних громадах районів I-а, I-б, II (Полісся) 12,2–12,8% посівів проти 6,8–8,7% у 1916 р.; у земельних громадах IV–V районів (Лівобережжя) 10,5–16,9% проти 5,1–7,3% у 1916 р.; у III Правобережному лісостеповому районі площа просапних у земельних громадах в 1929 р. становила 18,2% проти 12,7% у 1916 р.; у земельних громадах VI–VII районів (Степ) площа просапних становила в 1929 р. 19,6–27,3% проти 9,6–11,1% у 1916 р. Питома вага сіяних трав у земельних громадах теж помітно збільшилася: в I–III районах з 0,1–2,2% у 1916 р. до 2,6–9,7% у 1929 р.; у IV–V районах з 2,9–4,2% у 1916 р. до 4,0–5,7% у 1929 р.; у III районі з 2,0% у 1916 р. до 6,3% у 1929 р. Частка просапних культур у VI районі становила в 1929 р. 27,3% посівних площ, що свідчило про фактичний перехід земельних громад цього району від екстенсивного рябопілля до поліпшеної системи землеробства. Земельні громади III району, де питома вага просапних культур та сіяних трав становила в 1929 р. 24,5% і IV району, де відповідні показники в тому ж році становили 20,9% були напередодні переходу до поліпшених систем землеробства. У 1920-х рр. помітно зменшувалась частка трипілья: незайнятий пар і однолітні толоки серед ріллі в 1929 р. в жодному з районів трипілья не становили однієї третини орної землі, як це повинно бути при класичному трипільлі. Найбільшу частку пар і однолітня толока становили в II районі – 24,6%. Уже в IV районі пару та толоки було тільки 19% ріллі, в III районі I-а – 16,6%. Отже, парова трипільна система в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. зазнала значної ерозії, завдяки чому набувала поширення поліпшена просапна система, що охоплювала в 1929 р. 37% сільськогосподарських площ земельних громад [7, с. 211].

Отже, у 1920-х рр. в системах землеробства й агрокультури в земельних громадах Наддніпрянської України відбулися позитивні зміни. Відсталі системи землеробства поступово витіснялись поліпшеними системами. Чорні, чисті пари, зайняті пари в земельних громадах у 1920-х рр. поступово витісняли відсталу толоку і зернове безпар'я. Громади збільшували площі злущеної стерні, розширювали оранку на зяб, угноювали все більше ріллі. Однак брак тягла, відставання землевпорядження, переділи землі (особливо в громадах з общинною формою землекористування), нестача насіння сіяних трав, проблеми з ринком збуту просапних культур помітно гальмували поширення інтенсивних передових методів агротехніки в земельних громадах. У заможних господарствах швидше застосовувалися передові технології агротехніки. Аналіз стану селянської агротехніки в 1920-х рр. свідчить, що радикально змінити тодішні системи землеробства, докорінно поліпшити агрокультуру в земельних громадах можна було лише за умов аграрної політики, спрямованої на підтримку селянства, комплексного вирішення проблеми землевлаштування, зокрема поширення громадських сівозмін, механізації сільського господарства; подолання кормової проблеми худоби та її переведення на стійлове утримання; створення стимулюючих умов для реалізації врожаю просапних культур; сприяння поширенню серед селянства передових методів агротехніки. Без реалізації таких заходів не можна було сподіватися на швидкі зміни в селянській агрокультурі, збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва. Земельні громади мали потенціал щодо вирішення зазначених завдань, але радянська влада не використала його. У 1930 р. земельні громади були ліквідовані.

Література

1. Балашов И.В. Организация сельского хозяйства / И.В. Балашов. – Одесса : Изд-во Одесского с.-г. ин-та, 1926. – 204 с.
2. Бюлетень НКЗС [УСРР]. – Х. – 1925. – № 7.
3. Бюлетень НКЗС [УСРР]. – Х. – 1928. – № 48.
4. Гудзь В. П., Примак І. Д., Будьонний Ю. В., Танчик С. П. Землеробство: Підручник. 2-ге вид. перероб. та доп. / За ред. В. П. Гудзя. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 464 с.
5. Земельний кодекс УСРР. – Х. : Видання НКЗС УСРР, 1922. – 90 с.
6. Итоги весеннего обследования сельского хозяйства Украины в 1922 г.: Выборочный подворный опрос // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. – 1923. – №20. – С. 1–59.
7. Калініченко В.В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) / В.В. Калініченко. – Х.: ХДАК; Видавець Савчук О.О., 2013. – 656 с.
8. Луценко С.К. Земельна громада та її завдання в справі розвитку сільського господарства / С.К. Луценко // Радянський селянин. – Х. – 1925. – № 17–18. – С. 9–11.
9. НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. – Харьков : Рад. селянин, 1925. – 123 с.
10. Постанова ЦВК СРСР від 15 грудня 1928 р. «Общие начала землепользования и землеустройства» // Бюлетень НКЗС [УСРР]. – Х. – 1928. – № 48. – С. 33.
11. Советов А.В. О системах земледелия / А.В. Советов // Изб. соч. – М.: Сельхозгиз, 1950. – С. 233–419.
12. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. 1. Европейская Россия. – Пгр. : Издание МВД, 1916. – 642 с.
13. Хоменко С. Громадські сівозміни та основні принципи їх будування / С. Хоменко // Агрономія та землевпорядження. – Х., 1926. – С. 81–124.
14. Сосновий С. Селянські сівозміни на Україні / С. Сосновий // Земельник. – Х. – 1924. – № 2. – С. 64.
15. Державний архів Луганської області.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.